

33. ДОДА, ф. Р-2559, оп. 1, спр. 2.
34. Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918–1920 гг.). Харьков : Пролетарий, 1926. 102 с.
35. Заславский Д. О. Поляки в Киеве в 1920 году. Петроград : Изд-во «Былое», 1922. 48 с.
36. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / [ред. кол.: В. А. Смолій]. К. : Наук. думка, 2012. Кн. 2. 462 с.
37. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО, ф. Р-327, оп. 1, спр. 7).
38. ДАЛО, ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1.
39. Там само, ф. Р-463, оп. 1, спр. 2.
40. Всероссийская кочегарка (Луганск). – 6 августа 1920 г.
41. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 262.
42. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 57.
43. ДАХО, ф. Р-4986, оп. 1, спр. 13.
44. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 1, спр. 2.
45. ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 444.

УДК 94 (477.54/.62)

Резніков В. В., Харламов М. І.

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ РЕЖИМ У БОРОТБІ З СЕЛЯНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В 1920 р.

Статтю присвячено аналізу комплексу каральних заходів, до яких вдався більшовицький окупаційний режим по відношенню до місцевого селянського населення Слобожанщини 1920 р. Автори виділяють головні економічні, політичні та репресивні заходи впровадження більшовицької тоталітарної політики, а також відповідну реакцію на неї хліборобського населення й методи спротиву.

Кінець 1919 – початок 1920 рр. для Слобідських земель позначився окупацією та встановленням на довгих 70 років більшовицького тоталітарного режиму. Єдиною самостійною силою, яка могла опиратися й робила це, залишалося українське селянство, що вже проявляло себе як суб'єкт внутрішньої політики та ключовий фактор у зміні того чи іншого режиму в усі попередні роки Української революції.

Саме тому, питання протистояння (часто – збройного та максимально жорстокого), що проходило в системі координат «владний режим» – «українське село» є чи не одним з найбільш актуальних та контрверсійних на сьогоднішній день в українській історіографії Української революції та таким, що не отримало однозначної відповіді.

За час більшовицької окупації було створено чітку концепцію «руху радянської влади» українськими землями та її боротьбу із різними видами «контрреволюцій» та «бандитизму», в якій події 1920 р. та застосування насильства в усіх сферах життєдіяльності стосовно слобожанського хлібороба знайшли широке висвітлення. Зокрема, в роботах А. Анищева [1], М. Супруненка [2], М. Куліченка [3], А. Лихолата [4], Л. Голінкова [5] та численних радянських збірках архівних матеріалів [6; 7; 8] та узагальнюючих робіт на кшталт «Історії міст та сіл УРСР» [9 – 12]

В часи незалежного розвитку української історичної науки світ побачили роботи О. Ганжі [13], Д. Михайличенка [14], Я. Мотенка [15], Л. Ісаїва та Л. Щибрі [16 – 17], В. Резнікова [18 – 19], які безпосередньо стосуються питання повстанських рухів на території Харківщини, а також в низці узагальнюючих досліджень авторства чи під керівництвом С. Кульчицького та В. Верстюка [20; 21; 22].

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець 1919 р. та 1920 р., як час остаточного встановлення більшовицького режиму на території Слобожанщини та найбільшого розквіту селянського повстанського руху, як відповіді на політичні, економічні та соціальні утиски із боку владних структур.

Територіальні межі дослідження охоплюють Харківську губернію станом на кінець 1919 р.

Метою цієї роботи є спроба висвітлення питання комплексу каральних мір, до яких вдавався окупаційний більшовицький режим, з метою зламати селянський опір на Слобідських землях в зазначений період.

У грудні 1919 р. більшовики змогли відновити свій контроль над Слобожанщиною. Проте, їхня перемога значною мірою стала результатом чергової зміни орієнтирів українського селянства після кількомісячного негативного досвіду денікінського режиму. Перебування на українських землях двох антагоністичних окупаційних режимів впродовж одного року переконливо довело, що чутливість селянських мас до невирішеності аграрного питання, національних потреб та соціальних аспектів життєдіяльності, зробило українського хлібороба активним учасником державотворчого процесу, із яким необхідно рахуватися.

Член Революційно-військової ради Червоної армії Г. Орджонікідзе писав Леніну 19 листопада 1919 р., що Денікін зламав собі шию на українському мужикові, а тому на цей раз доведеться знайти із мужиком спільну мову, навіть якщо доведеться відхилитися від раніше виробленої партійної лінії дій [23, с. 106–107]. Основні положення стосовно майбутнього становища України були прийняті на VIII-й конференції РКП(б) в грудні 1919 р. [24]. Питання українського повстанства, завдяки якому більшовики змогли повернути українські землі під свій контроль, в резолюції було подано завуальовано під «відбір всією зброєю та концентрація її в руках робітничо-селянської Червоної армії» [24, с. 187]. Натомість Я. Яковлев (Епштейн) в своїй промові «Про радянську владу на Україні» категорично заявив: «(...) почуття вдячності у нас до повстанців бути не може. Якщо в районах, куди вступають червоні війська, виявиться повстанська організація, яка безумовно не підпорядкується керівництву червоного командування, не захоче самостійно припинити свого існування – ніякого почуття вдячності до них не може бути. Тут є один шлях, шлях нещадної, найрішучішої ліквідації цих загонів» [24, с. 79]. Таким чином, можна відзначити, що на VIII-й конференції РКП(б) було прийнято рішення про відновлення більшовицького режиму в Україні, проте із декларованими поступками для селянства (бідняків та середняків), але тільки у випадку їхньої повної лояльності до більшовиків. Всякий же спротив, навіть той, який міг бути тільки в теорії, мав знищуватися.

Загалом варто визнати, що на початку січня 1920 р. більшість селянства Харківської губернії позитивно ставилася саме до влади рад, як правління представницьких органів різних верств трудящих мас, підзвітних в першу чергу своїм виборцям і представляючих їхню волю. Головною передумовою свого позитивного ставлення до чергової зміни влади на слобідських теренах більшість селян назвала відмову більшовицького уряду від насильницького нав'язування їм колективних форм сільського господарства [25, арк. 89].

Отже, найпершим із завдань, що стояли перед новим-старим режимом для приборкання селянської стихії, як, власне, і в усі попередні роки, залишалося аграрне.

20 січня 1920 р. вищий надзвичайний орган влади УСРР Всеукрревком опублікував постанову «Про основні початки організації земельної справи на Україні», якими регламентувалися головні напрямки аграрної політики більшовицької влади в республіці. [26, с. 5–7]. Для його реалізації вже 5 лютого 1920 р. Всеукрревком видає новий закон «Про землю», пункти якого були направлені на задоволення найширших прошарків українського селянства [27, с. 59–61].

Між тим, як тільки небезпека із боку денікінських військ зникла, радянський уряд повернувся до вже випробуваних форм позаекономічного тиску у вигляді «воєнного комунізму». Майже одночасно (26 лютого 1920 р.) з законом «Про землю» був прийнятий закон про хлібну розверстку. Згідно з ним розверстка встановлювалась в обсязі 160 млн. пудів [28, с. 70–73]. В травні розверстка була розповсюджена майже на всі види сільськогосподарської продукції. За словами Й. Сталіна, з якими він звернувся до делегатів IV конференції КП(б)У: « (...) у нас є лишки і потрібні бути (...)» [29, с. 298]. Єдиним критерієм оцінювання кількості «лишків» стала цифра в 600 млн. пудів хліба, які Російська

імперія експортувала з українських губерній у Європу до Першої світової війни. Тому, говорячи, що при «(...) певному напруженні ці 600 мільйонів можна було б взяти» [29, с. 298]. Й. Сталін послуговувався виключно своїми економічно необґрунтованими розрахунками, не корелюючи їх із тим, що селянські господарства знекровлені війною, реквізиціями, постійними мобілізаціями в протиборчі армії та, як наслідок, фізичним знищенням самих хліборобів, були не здатні надати таку кількість продовольства.

Паралельно із планами на продрозверстку Й. Сталін звинувачує у її зриві махновців, яких тимчасово разом із «куркулем» обрали головними ворогами пролетаріату: «(...) але наші продовольчі органи вирішили визначити розкладку не більше ніж на 160 млн. пудів, причому було вирішено, що до березня зможемо зібрати близько 40 млн. Але зробити це не вдалося. (...) Махновці буквально полюють на продпрацівників, за умови куркульських повстань в деяких районах нам вдалося зібрати всього близько 2 млн. замість 40 млн.» [29, с. 299]. Загалом же можна констатувати, що прибуття до Харкова в лютому 1920 р. делегації у складі 500 продпрацівників з Івано-Вознесенська, Москви, Петрограду на чолі зі Й. Сталіним, розвіяло останні надії селянства на перспективи пом'якшення політики «воєнного комунізму». Більшовицька верхівка підтверджувала незмінність базових принципів надзвичайної продовольчої політики на селі, що в свою чергу відбилося на інтенсивності продовольчих реквізицій на Слобожанщині [30, с. 266].

Між тим, необхідність утвердити свої позиції на селі та внести в нього елементи класової боротьби, спонукали більшовицьке керівництво України шукати винних в економічному провалі своєї аграрної політики 1919 р. Так, на IV-й конференції КП(б)У, що відбулася у Харкові в березні 1920 р., Х. Раковський, голова тогочасного уряду УСРР, доповідаючи з питання про роботу на селі, наголосив, що селянські повстання спричинила не відверто згубна аграрна політика більшовиків, а контрреволюційна діяльність «куркулів» та отаманщина [22, с. 403–404]. Проте, варто зазначити, що Х. Раковський був обізнаний про справжній склад і, вочевидь, мотивацію повсталих селян. Ще за місяць до конференції КП(б)У в Харкові, він робив доповідь на Харківській губернській безпартійній конференції червоноармійців, де визнав, що пересічно по Україні 10 відсотків у складі повстанських загонів складала біднота [31, с. 119].

Проте селянське середовище все ще залишалося для більшовиків чужим. Саме тому створення міцного плацдарму для остаточного опанування найчисельнішої верстви населення Слобожанщини, залишалося для більшовицького режиму чи не найнагальнішим.

З цією метою, 15 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У ухвалив створення комітетів незаможних селян. 9 травня 1920 р. побачив світ закон ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про комітети незаможних селян (далі – КНС)» [28, с. 10]. Згідно із його положеннями, штучно створені політичні організації сільської бідноти розглядалися як органи підтримки урядової політики на селі. Комнезами повинні були контролювати діяльність сільрад, проводити землеустрій і сприяти проведенню продрозкладки, перетворюючись таким чином на абсолютну владу на селі. Взагалі ж, призначення КНС було яскраво визначено в резолюції Харківської губернської наради по роботі на селі: «(...) КНС служать могутнім засобом для розшарування села, створення в ньому твердої пролетарської диктатури» [32, с. 1].

Отже, створивши КНС, більшовики «вбили одразу двох зайців»: по-перше, змогли на третій рік своєї окупаційної діяльності розшарувати село та створити в ньому пробільшовицький анклав із найбільш злюмпенізованої верстви населення; по-друге, отримали черговий каральний орган в чужому та незрозумілому для себе селянському середовищі для придушення всякого інакодумства, не кажучи вже про збройний опір.

Паралельно із усім комплексом економіко-соціальних та політичних утисків і репресій, які більшовицький режим застосував до українського хлібороба, була створена розгалужена систему терору, спрямовані на фізичне знищення потенційно незадоволених «народною» владою.

З цією метою, одразу після повернення більшовиків на українські землі, при Всеукраїнському революційному комітеті було організовано Управління надзвичайних

комісій і особливих відділів. У січні 1920 р. були започатковані губернські ЧК («Чрезвычайные комісії» або «Надзвичайні комісії») у Харкові, Києві, Одесі. Оскільки термін «ЧК» є калькою із російської мови та саме таким чином увійшов до широкого обігу, ми теж будемо послуговуватися ним в нашій роботі. Формування українських ЧК відбувалося за безпосередньою участю РСФРР і являлося, фактично, перенесенням випробуваних в Росії форм репресивного апарату на український ґрунт.

Разом із цим, навесні 1920 р. створюються штаби начальників тилів, армій та фронту. Всю територію України було розбито на ділянки, які в загальних рисах співпадали із територіально-адміністративним поділом УСРР. Зокрема, тил Південно-Західного фронту складався із Полтавської, Харківської та новоствореної Донецької губерній. Паралельно із цими каральними органами існувала і низка організацій, завданням яких було боротися з «бандитизмом» на місцях, зокрема управління залізничної міліції та різні частини ВОХР (відділів охорони республіки), прикріплені до певних гарнізонів [33, с. 75].

На перший погляд здається, що подібні міри перестороги були для більшовицького керівництва занадто високими. Адже, аналізуючи події на Слобожанщині початку 1920 р., ми повинні визнати, що після вигнання денікінської армії, селяни зайняли вичікувальну позицію відносно більшовицького режиму. Нестійка рівновага, що виникла у стосунках владних органів і хліборобського населення була зумовлена бажаннями селянства з'ясувати погляди більшовиків на вирішення земельного і політичного питання, перш ніж вступати з ними у збройний конфлікт.

До того ж, організованої сили для опору більшовицькій владі на початку 1920 р. практично не існувало. «Політичний бандитизм» проявляв себе локально та спорадично. Так, в газеті «Комуніст» від 19 лютого відмічено, що «лише в трьох волостях Вовчанського повіту – Тернівській, Старосалтівській та Миколаївській (другій) відмічені випадки бандитизму» [34, с. 3].

Чи не єдиними озброєними не радянськими формаціями початку 1920 р. на Слобожанщині були дезертири із лав Червоної армії. Так, у Валківському повіті втеча із військових частин зі зброєю набула масового характеру, в Ізюмському повіті дезертирів було виявлено навіть у складі волосних революційних комітетів, у Чугуївському повіті колишні члени КП(б)У відмовлялися вступати до лав Червоної армії [25, арк. 105, 129, 135]. Доволі часто дезертири об'єднувалися у групи, які, тим не менше, не були серйозною військовою одиницею і не чинили загрози регулярним більшовицьким частинам, проте являли собою постійний подразник для цивільного населення.

Що ж стосується найбільш потужної течії селянського повстанського руху Слобожанщини – махновської, то вона теж переживала не найкращі часи. Поразка головних сил Н. Махна мала сильний деморалізуючий вплив на його прихильників на Слобожанщині. Загальна криза, що охопила на той час махновщину, згубно позначилася на діяльності її бойових угруповань в Харківській губернії. Саме тому, на початку 1920 р. махновські загони на Харківщині розсіялися і активно себе не проявляли [35, с. 27–28].

Однак, ситуація на селі змінювалася надзвичайно швидко. Головними чинниками для повернення до повстанських методів за свої права в хліборобському середовищі, на нашу думку, були наступні: по-перше, селянство розраховувало на якнайскоріше задоволення своїх аграрних потреб, натомість, повернення до політики «воєнного комунізму», невідворотно викликало б спротив у мирній чи, скоріше, збройній формі; по-друге, велика кількість зброї, що накопичувалась на руках у населення і знецінення людського життя за практично шість років (із урахуванням Першої світової війни) безперервних бойових дій, в яких брали участь українські селяни, максимально радикалізували українське суспільство. Тому аби змусити селянина застосувати зброю проти якого завгодно режиму, достатньо було навіть незначного приводу; по-третє, варто говорити про появу на території Слобожанщини такого явища як «червона отаманщина» за аналогією із існуванням подібного у армії УНР. Так, люди, які зарекомендували себе «вірними більшовиками» в антигетьманській та протиденікінській боротьбі та сприяли утвердженню більшовицької влади, мали певний

авторитет в повстанських загонах і отримували відповідні посади в радянських органах управління, перш за все, військових. Проте повертали зброю проти більшовиків, не бажаючи бути частиною репресивної системи, вочевидь, із морально-етичних причин [18, с. 142].

17 лютого 1920 р. в Лебединському повіті відбулося селянське повстання під керівництвом повітового військового комісара Фролова. [18, с. 140–141; 25, арк. 125]. Досить показовими та ефективними методами діяли повстанські загони Цимбаленка та Хавра, що оперували в Лебединському, Охтирському (Харківської губернії) та Зіньківському (Полтавська губернія) повітах. Обидва загони склалися, переважно, із офіцерів та маскуючись під «червоних» займалися реквізиціями худоби та продуктів харчування, провокуючи таким чином, селянство проти більшовиків [33, с. 90].

Загалом же, можна погодитися із характеристикою стану речей особливого відділу ВЧК за 15–30 квітня 1920 р.: «Україна переживає в дійсний час чергову хвилю повстань. В Харківській, Донецькій та Чернігівській губерніях повстання носять заносний характер і перекинулися туди з сусідніх Курської, Катеринославської та Київської губерній (...) Так, в Харківській губернії 22 квітня було ліквідовано повстання в Сумському та Охтирському повітах, що перекинулося із сусіднього Грайворонського повіту Курської губернії. Місцевого походження в Харківській губернії тільки одна банда дезертирів в Валківському повіті, що нараховує до 1,5 тисячі осіб. Мають місце вибухи на ґрунті неправильних дій продзагонів або мобілізації. Вибухи ці чисто місцевого характеру і для їхньої ліквідації достатньо надійних частин ВОХР» [36, с. 341–342]. Таким чином, повстанський рух зими – початку весни 1920 року проявляв себе у вигляді локальних селянських виступів, спровокованих позаекономічними утисками з боку місцевої більшовицької адміністрації.

Новий виток повстанського руху на Слобожанщині став можливим завдяки початку польсько-радянської війни. Успішний наступ поляків створив вигідні передумови для відкриття ще одного фронту проти більшовиків – врангелівського.

Поява зовнішнього фронту змусила більшовицький уряд піти на ще один – чи не найбільш непопулярний крок серед селянства – примусову мобілізацію до армії. Адже Х. Раковський не дарма зазначав, що навіть пробільшовицьки налаштований червоноармієць добре воював лише біля рідних місць, а опинившись далеко від них, найчастіше дезертирував [37, с. 95]. У 1920 р. неявка на мобілізаційні пункти сягала 33% [35, с. 20]. Як і в попередні роки при оголошенні мобілізації окупаційними урядами (червоним та білим) спостерігалось ухиляння цілих сільських громад від реєстрації населення віком від 18 до 45 рр.

Настільки більшовицький режим був занепокоєний масштабами дезертирства, свідчить відозва Харківського повітового виконавчого комітету від 12 червня 1920 р.: «Усім волвиконкомам. Наказуємо звернути найсерйознішу увагу на боротьбу з дезертирами, їхніми укривачами, впроваджуючи в життя залізною наполегливістю поряд з заходами морального впливу каральні заходи: в першу чергу позбавлення пайка сімей дезертирів, конфіскація майна, передача суду укривачів, відібрання земельних наділів» [38, арк. 129]. Однак, вищеназвані заходи, попри свою жорстокість та безкомпромісність мало впливали на ситуацію в селі. Так, оперуповноважений по Сумському повіту в звіті від 17 травня 1920 р. повідомляв: «В Біловодській волості нами зібрано 350 дезертирів, що служать для поповнення банд. В сусідній волості після низки рішучих мір, виловлено до 1500 дезертирів, в більшості випадків озброєних обрізами» [33, с. 90].

Отже дезертири стали головним джерелом поповнення повстанських загонів у 1920 р. Хоча, звичайно, деяка їхня частина намагалася дотримуватися пасивної тактики, лише інколи, щоб здобути засоби до існування, виявляючи активність. Переважна ж їхня більшість, рятуючись від переслідувань та репресій, організовувались у повстанські загони. Типовими були ситуації, коли «силоміць мобілізовані селяни, одержавши обмундирування та зброю, розбігалися за першої ж нагоди, збільшуючи лави «зелених»» [35, с. 20].

В світлі цього досить типовим є зведення Сумського виконавчого комітету про боротьбу з дезертирством за період 1 – 15 червня 1920 р.: «Причини дезертирства: недостача

харчування та обмундирування військових частин. Втікачів із гарнізону м. Суми – 420 чол., інших частин – 45, затримано в повіті Сумському – 130, добровільно з'явилося – 75. Відсоток дезертирства після мобілізації – 65» [42, арк. 2 зв].

Вже влітку – 23 серпня 1920 р., не справляючись із систематичним дезертирством по всіх фронтах, Всеукраїнська Центральна Комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ, згідно якого кожне село повинне було бути розділено на райони з п'яти або десяти хат. Примусово призначені з числа місцевих жителів наглядачі – «п'ятихатники» повинні були ловити дезертирів на ввіреній їм території. Погане виконання «п'ятихатником» покладених на нього зобов'язань, каралася відправленням його до концтабору. До того ж, селянам пропонувалося протягом трьох діб видати радянській владі усіх дезертирів, у разі невиконання ними цього припису, більшовицьким загонам наказувалося «розпочати повну конфіскацію майна у всіх, за винятком родин червоноармійців» [38, арк. 84].

Якщо ж до примусової мобілізації додати посилення викачки продуктів харчування для потреб фронту, коней та інших матеріальних цінностей, стає зрозумілою причина стрімкого зростання кількості селянських збройних виступів.

Як і в попередні роки, весь потужний повстанський рух Слобожанщини умовно поділявся на 3 нерівномірні ідеологічні течії:

По-перше, анархо-махновська, яка мала найбільше прибічників як завдяки особистій харизмі повстанського «батька» Н. Махна, так і завдяки ідеям «вільних рад», до яких прихильно ставилися найширші прошарки селянства. Ідеологія махновського повстанського руху являла собою концепцію «вільного радянського ладу» – влади, що ґрунтувалась на місцевому самоврядуванні і виросла з нього знизу – вгору через з'їзди рад.

По-друге, паралельно в краї діяли селянські повстанські загани, що використовували, як ідеологічну основу лозунги відновлення УНР. На відміну від махновців, «уенерівське» повстанство не заперечувало необхідності створення українським народом міцного державного апарату влади, регулярної армії, правоохоронних органів [39, с. 24].

По-третє, поряд із самостійницькими та махновськими загонами на Слобожанщині діяли загани, які не мали конкретного політичного забарвлення, а тому їх неможливо віднести до жодної із перших двох категорій.

Загалом, за підрахунками дослідника П. Ісакова протягом 1920 р. на території Харківської губернії оперували десять повстанських загонів, що не мали сталого політичного забарвлення, одинадцять загонів самостійницького спрямування і вісім формувань, що сповідували ідеологію махновщини [40, с. 13], проте із цими цифрами можна посперечатися, адже в межах Слобожанщини діяли не тільки сталі повстанські формування, але й численні загани, які пробивалися сюди із сусідніх губерній, а потім залишали межі губернії.

Варто зазначити, що ще до розгортання широкомасштабних антибільшовицьких повстанських дій, окупаційною владою було прийнято знаковий документ, що знаменував собою справжню війну проти всякого інакодумства та українського селянина, як символу цього інакодумства, а саме – «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями» від 20 квітня 1920 р. В ній декларувалося, що боротьба з бандитизмом і куркульськими повстаннями повинна була б вестися найнещаднішим чином, маючи головною метою захоплення керівників повстанських загонів, їхніх помічників, штаби й матеріальну частину.

Основними завданнями боротьби з бандитизмом і повстанством було: а) Знищення банд і окремих бандитів; б) Знищення ватажків та їхніх помічників; (...) г) Попереджувальні та каральні заходи по боротьбі з бандитизмом і повстанством; д) Агентурна розвідка; е) Звернення серйозної уваги на практичну роботу по розшарування села. Також відмічалася необхідність тотального обеззброєння населення, щоб воно було беззахисним перед грабунком продзагонів та каральних органів більшовицького режиму. Райони, які особливо сильно опиралися воєннокомуністичним заходам, мали піддаватися військовій блокаді, після чого в кожному випадку мав оголошуватися термін, протягом якого зброя мала здаватися безкарно, після чого до осіб, у яких при обшуку виявлялася зброя, застосовувалися

репресивні заходи, аж до розстрілу. Також цією інструкцією закріплювався інститут заручників, а саме: «з метою попередження бандитизму і повстань належить брати заручників з куркулів і з числа осіб впливових або підозрілих в співучасті або співчутті бандам і повстанцям (...) Населенню оголошується, що у разі вступу місцевого населення в бандитські загоны або участь у повстаннях чи інших ворожих діях проти військових частин, їхніх начальників, установ та агентів Радянської влади, заручників буде розстріляно» [41, арк. 229].

Якщо ж населення виявляло непримиренність до режиму та його репресивних мір, то окупаційна влада дозволяла собі йти на найжорстокіші міри, а саме: «У разі явно вираженої ворожості населення, переховування або повної невидачі бандитів і повстанців на це населення може бути накладена та чи інша кара. Такими карами можуть бути: а) контрибуція продуктами харчування; б) Грошова; в) Виселення сімейств ватажків і призвідників повстання із конфіскацією всього їхнього майна, передаючи його бідноті; г) Обстріл селища; д) Його повне знищення [41, арк. 229].

Таким чином, стає очевидним, що більшовицький режим не зробив висновків із гіркого для себе досвіду повстань попереднього 1919 р. і намагався боротися із протестними настроями виключно репресивними засобами, навіть не намагаючись врахувати аграрні, майнові, національні інтереси українського населення, що ще більш піднімало градус насильства.

Перше значне повстання проти більшовицького окупаційного режиму на Слобожанщині в 1920 р. припало на кінець квітня – початок травня. Проходило воно під жовто-блакитним прапором і частково охопило Валківський, Зміївський, Богодухівський і Харківський повіти. Центрами виступу стали села Високопілля і Ков'яги Валківського повіту. Організаторами повстання були мешканці села Високопілля – заможний селянин Михайло Жабовач і колишній старшина армії Директорії Денис Шевченко [25, арк. 41].

До них приєднався колишній командир кавалерійського полку Червоної армії С. Сорокін. Він жив у Ков'ягах, перебуваючи у відпустці за станом здоров'я. Наприкінці квітня 1920 р. під їхнім керівництвом жителями села Високопілля було створено повстанський штаб, котрий почав формування «Українського народного уряду» і висунув ультиматум Раднаркому УСРР, в якому вимагалось припинити воєнно-комуністичні заходи, віддати землю селянам і надати незалежність Україні [35, с. 22]. Під керівництвом Д. Шевченка і С. Сорокіна, повстанці діяли досить організовано, між загонами існував добре налагоджений зв'язок, підступи до селищ пильно охоронялися вартовими. 27 квітня 1920 р. загін повстанців вночі напав на станцію Ков'яги, де звільнив з-під охорони групу селян, які були мобілізовані до армії. Протягом наступних декількох днів близько двох тисяч повстанців штурмували повітове місто Валки, але поступаючись в озброєнні, селяни не змогли його взяти. Половина повстанців йшла у наступ озброєна вилами й сокирами, тому під час штурму загинуло лише двоє червоноармійців. Селяни, натомість, втратили убитими 34 чоловіки. [30, с. 272].

До того ж, на допомогу повстанцям не прийшли махновські загоны, очолювані отаманами Бровою та Марусею, які з'явилися в межах Харківської губернії, під час одного із своїх численних рейдів. На короткий час вони захопили села Коломак, Камишувате та Гракове [35, с. 22]. З початком повстання, махновці залишилися в межах повіту і «Український народний уряд» запропонував їм узгоджувати свої дії та спільними зусиллями захопити Валки. Проте, махновські отамани залишилися глухими до прохань повстанців, вочевидь, через ті ідеологічні розбіжності, які неодноразово призводили до бойових дій між махновцями та самостійниками, навіть перед обличчям значно небезпечнішої більшовицької загрози. Подібна недалекозорість із боку махновців практично приречла повстання на швидку поразку.

5 травня 1920 р. за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) у Харків прибув Ф. Держинський, який очолив тил Південно-Західного фронту. За його вказівкою, в район повстання було вислано два бронепоезди з десантом, кавалерійський ескадрон, загін

воєнізованої охорони, місцеву каральну роту і загін комуністів. Після придушення повстання, ревтрибуналом було арештовано 200 чоловік, яких було у вирокі трибуналу було названо «куркулями», 29 з них було розстріляно, 22 – ув'язнено, 35 – відправлено у штрафні роти [21, с. 244–245; 22, с. 409].

Кінець травня 1920 року означився пожвавленням загонів Н. Махна, який з'явився в межах слобідських земель. Ці переміщення призвели до активізації раніш малопомітних місцевих повстанських загонів. Зверхність Н. Махна визнавали практично всі повстанські заводи, що діяли у Зміївському повіті [35, с. 20–22]. Відновлення діяльності загонів Каменева, Сироватського і Колісниченка в Ізюмському і Куп'янському повітах навесні 1920 р. стало передмовою масштабної операції армії Н. Махна, що в травні 1920 р. спробувала пробитися в ліси Ізюмського повіту (Теплинський, Святогірський) і поповнити свої лави місцевими дезертирами. Орієнтуючись на повідомлення власної агентури, червоне командування терміново зосередило по лінії залізниці Лозова – Барвінкове – Слов'янськ (понад 100 верст) декілька бронепоездів і значну кількість військ, яким було наказано будь-що не допустити прориву махновців на північ [35, с. 27 – 28]. Прориву вдалося уникнути і Махно був змушений повернутися в район Слов'янська, де групувалися головні сили в кількості до 2000 осіб (з яких – до 700 вершників) [36, с. 352], проте деякі дрібні заводи зуміли пробитися в Ізюмський повіт [36, с. 351].

Влітку 1920 р. бойові дії українських хліборобів проти більшовицької адміністрації охопили всю територію Слобожанщини. Так, 6 липня в Лиманській волості Зміївського повіту з'явився загін Коновала, в цей же день, але вже в Охтирському повіті невизначений загін в 150 осіб та певною кількістю кулеметів, перейшовши Ворсклу, перервав телеграфно-телефонні дроти на відстані двох верст та, уникнувши бою, зник в лісах. У Валківському повіті загін в 75 осіб обстріляв станцію Ботакове, забрав 8 мішків цукру після чого зробив рейд на станцію Кобачіївку та Низівський цукровий завод вже в Сумському повіті [33, с. 49 – 50]. 8 червня в селі Хухра Охтирського повіту загоном під керівництвом Степенка знищено будівлю виконкому і вивезено в невідомому напрямку два продагента та червоноармієць. Загін складався із місцевих селян і мав 150 чоловік піхоти, 30 кавалеристів при 3-ох кулеметах, при чому серед керівництва заводу був штабс-капітан денікінської армії Борисенко та поручик Рубан [33, с. 49 – 50]. 11 червня село Верхній Бишкін Зміївського повіту було зненацька захоплене невизначеним загоном в 30 – 40 чоловік. В ці ж дні у Вовчанському повіті було розбито загін отамана Світличного, а в районі села Рубани Охтирського повіту виявлено повстанський загін Степенка. Поблизу сіл, розташованих на річці Псел з'явився загін Кучерова, який на підводах невдало намагався пробитися до Лебедина [33, с. 50].

Як можна відзначити, характерною особливістю повстанських загонів весни – літа 1920 р., не пов'язаних напряму із армією Н. Махна, є їхня невелика чисельність, намагання діяти диверсійними методами, уникаючи боїв із переважаючими силами ворога, знищуючи представників адміністрації та слабкоозброєних продзагонівців, а також здійснюючи свої рейди в прикордонних районах губерній, що ускладнювало зв'язок та синхронізацію дій переслідувачів і давало змогу повстанцям виходити з-під удару каральних загонів.

Незважаючи на відкритий селянський опір, окупаційна влада не збиралася змінювати обраний вектор на грабунок та репресії по відношенню до місцевого слобожанського населення. Так, зведення Сумського виконавчого комітету за період 1 – 15 червня 1920 р. свідчить, що: «(...) за вирокі Ревтрибуналу розстріляно за бандитизм – 3. В концентраційний табір відправлено 8. За амністією звільнено 7, за винятком одного Закірко, якого засуджено за білогвардійщину». Щодо виконання продрозкладки: «(...) з 7 по 14 Степанівська волость, Ястребінська, Речанська, Павлівська, Терешківська, Прорубська, Білопільська, Миколаївська та Хотінська розверстку виконують. Біловодська, Юнаківська, Писарівська, Куянівська, Улянська, Вирівська, Сумська, Чернетчинська – слабо виконують. Причина невиконання – тимчасова відсутність збройної сили. Великосироватська, Великобобрицька, Ворожбянська, Стецківська не виконують. Причини –

відсутність зерна (...) є озброєні продовольчі загони» [42, арк. 2 – 3 зв]. Отже, стає очевидним, що вже на середину червня на Слобожанщині склалася ситуація, коли єдиним засобом для виконання державного грабунку селянства у формі продрозкладки, була сила збройних загонів, а влада більшовиків не розповсюджувалася далі повітових міст.

Також на червень припадає загострення ситуації на сході Слобожанщини – в Старобільському повіті. Перший потужний повстанський загін створив колишній міліціонер Новоайдарської волості Л. Терезов. [43, с. 32; 44, с. 80] В межах повіту існувало не менше 10 тільки місцевих антибільшовицьких загонів, як-то: Саєнка (100 – 150), Гавриша і Блохи – дрібні загони, що діяли в районі Біловодська, отаманів Тяпки та Лодиря – теж невеликі загони, ареал боротьби – Осинівська волость, Зайцева і Шаповалова (колишні радянські робітники – продагент та начальник міліції) діяли в Олександрівській та Білолуцькій волостях, отаманів Балаби, Волоха (самостійницької орієнтації) – оперували в Містківській волості, але рейдували і сусіднім Куп'янським повітом, Винника (оперував в Куп'янському повіті, проте періодично діяв на Старобільщині), отаманів Звездава, Огієва [43, с. 32–36]. Окрім українських загонів на територію Старобільського повіту заходили і загони із Воронежської губернії – І. Колеснікова та Варави [43, с. 36–37; 44, с. 81–82].

Водночас, наявність свого власного «батька» в кожній волості (а то і декількох) можна пояснити не просто схильністю селянства до анархізму та козаччини, але й практичною необхідністю. Українські селяни бачили в «політичних бандитах» своїх захисників від більшовицького насильства: «Незабаром прийде Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок, (...) комуністи не підуть брати податок там, де є банда» [45, с. 32]. Таким чином, подібні твердження руйнують твердження про «політичний бандитизм» та його куркульську сутність без серйозної підтримки найширших верств селянства та переконливо свідчать про не тотожність повстанства та кримінального бандитизму.

Із початком радянсько-польської війни активізувалися повстанські організації самостійницького спрямування. Варто зазначити, що боротьба із петлюрівськими повстанцями була не менш жорстокою, ніж із махновцями. В одному із перших своїх наказів, виданих у Харкові, Ф. Дзержинський зажадав активізації боротьби із повстанцями-самостійниками на Слобожанщині та вимагав від В. Манцева: «Якнайбільше захопити заручників. Петлюрівців у тюрмах не тримати, розстріляти. Інакше вони будуть збережені для контрреволюції. Судами не захоплюватися» [47, с. 26].

Так, в другій половині травня 1920 року групою особливого відділу Південно-Західного фронту було викрито уенерівську організацію в місті Ізюмі. Стеження за нею розпочалося ще з середини травня, завдяки розгалуженій системі сексотів, а тому скоро почали надходити відомості, що військовий апарат Ізюмського повіту знаходиться в руках самостійницької підпільної організації, на чолі якої стоїть агент С. Петлюри Фірсов, який став повітовим комісаром [33, с. 108–109]. Було заарештовано 16 членів організації, з них – 5 жінок. Серед дій, які можна занести їм до активу, була диверсія на залізниці, наслідком чого стало сходження з рейок потягу із провіантом для Червоної армії. Організація мала на меті захоплення міста та встановлення в ньому української влади. Проте, через викриття, до реалізації цього плану не дійшло [47, с. 212–213].

На початку червня 1920 р. Н. Махно під тиском більшовицьких армійських частин був змушений перенести активність своєї армії подалі від Гуляй-Поля. 8 червня загони махновських отаманів починають збиратися в районі Теплинських лісів Ізюмського повіту і складали загальною кількістю формацію не менше 1200 вершників [36, с. 362], що швидко збільшувалася за рахунок дезертирів та мобілізованих махновцями місцевих селян. 29 червня 1920 р., розпочався знаменитий рейд Н. Махна Катеринославською, Харківською, Полтавською, Донецькою губерніями, під час якого Революційна повстанська армія України на чолі з «батьком» двічі (в середині липня та наприкінці серпня) навідувалися на південь Слобожанщини, причому 19 липня навіть захопили Ізюм [21, с. 250]. В самому ж тільки Ізюмському повіті було знищено адміністрацію, комітети незаможних селян та інших представників радянського держaparату щонайменше в 27 селах [33, с. 82]. Наприкінці літа

армія Н. Махна вийшла в Старобільський повіт та 3 вересня захопила повітове місто, знищивши в ньому адміністрацію. Проте, пройшовши майже 2000 верст, Н. Махно потребував поповнення армії, ресурсів та перепочинку. Тому, після довгих перемовин із більшовицьким військовим керівництвом, 2 жовтня 1920 р. була укладена «Військово-політична угода між урядом УСРР та Н. Махном», за якою заарештовані махновці звільнялися із в'язниць, анархо-махновська ідеологія отримувала право на вільну агітацію, а також анархісти отримували право брати участь у виборах до рад всіх рівнів. Натомість РПАУ(м) після відпочинку, доукомплектування зброєю та матеріальними засобами направлялася на фронт проти П. Врангеля [36, с. 485 – 486]. Хоча варто відзначити, що далеко не всі повстанські отамани так довірливо поставилися до чергового союзу з більшовиками. За словами начальника оперативного відділу махновської армії В. Белаша: «Від Біловодська і до фронту наша армія танула (...). Група Каменєва у кількості 4000 багнетів, 600 вершників при чотирьох гарматах та 70-ти кулеметах в поході на Ізюм повернула на Луганськ (...) З міста Ізюма командир четвертого піхотного полку Бондаренко (...) також захопив сім кулеметів, ескадрон кінноти другого полку, пішов угору по Дінцю під Харків» [48, с. 498]. Через деякий час група отаманів-махновців, які залишили РПАУ(м) через підписання договору з більшовиками – Каменєв, Бондаренко, Пархоменко, Фомін та інші писали листа, в якому попереджали про небезпеку зради з боку «червоних»: «Ми не хотіли миру з більшовиками, які здатні обдурити. Ми не бажали проливати свою кров на врангелівському фронті тільки тому, що нашими плодами скористаються більшовики. Ми не визнаємо їх революціонерами і боремося проти них як з державниками, володарями та законниками. Бажаємо вам успіху в справі розгрому Врангеля і молимо – не кладіть пальців до рота більшовикам – відкусять» [48, с. 498]. Із тексту цього листа ясно, що деякі отамани більш реально бачили ситуацію та оцінювали перспективи співпраці з більшовиками, ніж це робив Н. Махно.

Полум'я повстань не згасало, навіть після підписання Ризького перемир'я у жовтні 1920 р. та ліквідації Західного фронту. В цьому ж місяці В. Ленін невтішно для себе констатував: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить. Нам доводиться вирішувати питання чи не про кожний потяг» [49, с. 364].

Після остаточної ліквідації південного фронту в листопаді 1920 р., більшовики продовжили реалізовувати відпрацьовану тактику знищення використаних і вже не потрібних союзників. Очевидною жертвою цієї акції став Н. Махно. 20 листопада 1920 р. було оголошено наказ армії Південного фронту, в якому зазначалося, що «У зв'язку з закінченням бойових дій проти Врангеля, внаслідок його розгрому, Революційна Військова Рада Південного фронту вважає завдання, поставлене перед Повстанською армією, виконаним і пропонує Повстанській армії негайно розпочати роботу по перетворенню партизанських повстанських частин у нормальні військові з'єднання Червоної армії» [50, с. 577]. Звичайно, подібні вимоги були прямим порушенням попередньої – жовтневої угоди, за якою РПАУ(м) мала залишатися самостійним утворенням, проте їх можна розглядати лише як привід до остаточної ліквідації такого популярного в народі ватажка, як Н. Махно та його руху. 24 листопада 1920 р. командував Південним фронтом М. Фрунзе видав наказ, в якому закликав «Покінчити з махновщиною. Всім частинам діяти сміливо, рішуче, безжально. В найкоротший термін всі бандитські шайки мають бути знищені» [36, с. 532–534]. Через 2 дні – 26 листопада 1920 р. було видано наказ, в якому Н. Махно і всі його загоны були проголошені ворогами Радянської республіки та революції, а тому мали бути ліквідовані в найкоротші терміни [36, с. 535]. В цей же день у Харкові були проведені масові арешти ідеологів анархо-махновщини та керівників РПАУ(м) – Воліна, Мрачного, Барона, Попова, Буданова, Хохотви та багатьох інших (загалом 350 осіб) [36, с. 535–536].

14 грудня 1920 р. Українське відділення Російського телеграфного агенства рапортувало про успішну операцію загонів КНС у Зміївському повіті, внаслідок якої «було

знищено банду Лозового кількістю 170 чоловік, причому серед узятих в полон виявився організатор махновських загонів Кулініченко» [51, с. 94].

Між тим, розрив Н. Махна із більшовицьким керівництвом супроводжувався активізацією боротьби із радянською присутністю тих повстанських загонів, які безпосередньо не входили до анархістської армії, але визнавали зверхність «батька». Активізувалися загони отамана Каменюка. Архівні документи свідчать про рейдування та ліквідацію більшовицьких осередків загоном цього отамана селами Старобільського повіту [52, арк. 14, 19]. В інформаційному зведенні ЧК за 1 – 15 грудня 1920 р. зазначалося, що в слободі Ново-Білянській Кам'янській волості Старобільського повіту відбулося стихійне повстання бідняків та середняків (близько 400 осіб), що тривало одну добу і було ліквідоване силами 56-го полку внутрішньої служби. З обох боків загинула 61 особа. Заарештовано 21 активного учасника повстання [36, с. 558]. В грудні 1920 р. із Воронезької губернії північними волостями (Білолуцькій, Осинівській, Білокуракинській, Олександрівській) Старобільського повіту пройшов великий загін в 600 вершників Колеснікова та Варави, ліквідовуючи більшовицьку адміністрацію – в одному селі Осиновому було знищено більше 20 осіб партійних та радянських працівників [53, арк. 23]. В деяких волостях, наприклад, в Олександрівській та Осинівській більшовицькі органи влади були знищені повністю [43, с. 42]. Боротьба з окупаційним більшовицьким режимом продовжувалася.

Після остаточного повернення та вкорінення більшовицького режиму на Слобожанщині, радянськими функціонерами продовжувала впроваджуватися політика «воєнного комунізму», через яку влітку 1919 р. червоний режим поступився місцем білому. Натомість, небажання РКП(б) та її регіонального осередку – КП(б)У йти еволюційним шляхом реформ та лібералізації економіки, призвело до чергового сплеску селянської повстанської боротьби. Селяни, що до квітня 1920 р. займали вичікувальну позицію, знову взялися за зброю.

В травні – листопаді успіхам селянських загонів, РПАУ(м) та самостійницьких повстанських організацій сприяло існування двох фронтів бойових дій, що сковували радянські війська – Західного та Південного. Натомість, Ризький мир та поразка Врангеля залишили селян він-на-віч із шістьма більшовицькими арміями, чисельністю у понад 1,2 млн. чоловік, ЧОН, збройними відділами комітетів незаможних селян, ЧК та іншими каральними органами більшовицького режиму.

SUMMARY

The work deals with the analysis of complex punitive measures, which the Bolshevik occupation regime used against the local peasant population Slobozhanshchina in 1920. The authors identify the main economic, political and repressive measures to implement the Bolshevik totalitarian policy, as well as the response of the agricultural population and the methods of resistance to it.

Keywords: peasant insurgency, Slobozhanshchina, the policy of “war communism”, committees of poor peasants (CPS), surplus appropriation system.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анищев А. И. Очерки истории гражданской войны 1917–1920 гг. / А. Анищев // Л. : Государственное издательство, 1925. – 288 с.
2. Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко // М. : Наука, 1966. – 445 с.
3. Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – 246 с.
4. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922) / А. Лихолат // К., 1954. – 655 с.
5. Голишков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.) / Д. Л. Голишков. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – 703 с.

6. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции [Под ред. И. К. Рыбалки] – Х. : Прапор, 1973. – 324 с.
7. Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов. [Под ред. Н. И. Супруненко, М.А. Рубача]. – Т.1, Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – 492 с.
8. Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов. [Под ред. С. М. Короливского]. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1967. – 919 с.
9. Історія міст та сіл Української РСР Сумська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1973. – 695 с.
10. Історія міст та сіл Української РСР. Донецька область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1970. – 992 с.
11. Історія міст та сіл Української РСР. Луганська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1968. – 940 с.
12. Історія міст та сіл Української РСР. Харківська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1967. – 1004 с.
13. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). / О. Ганжа. – К. : Видавництво Історії України НАН України, 2000. – 208 с.
14. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство (січень–серпень 1919 р): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. Михайличенко // Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х.; 2002. – 237 с.
15. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921): Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я. Мотенко // Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х.; 2005. – 195 с.
16. Ісаїв Л., Щибря Л. Ізюмщина у вирі революції (1917-1920). / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : ТОВ С.А.М. – 123 с.
17. Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – 276 с.
18. Резніков В. В. «Червона отаманщина» на Слобожанщині (1920–1921 рр.) / В. В. Резніков // III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної науки» (м. Львів, 16-17 жовтня 2015 р.). – С. 140–143.
19. Резніков В. В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Резніков // Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2016. – 20 с.
20. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
21. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918–1921. / В. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 368 с.
22. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. [Кер. автор. колект. В. Ф. Верстюк] – К. : Наукова думка, 2012. – Кн. 2. – 464 с.
23. Орджоникидзе Г. К. Статьи и речи. В 2-х т. Т. 1. 1910 – 1926 гг. / Г. К. Орджоникидзе. – М. : Госполитиздат, 1956. – 516 с.
24. Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Попова. – М. : Партиздат, 1934 – 294 с.
25. Державний архів Харківської області. Ф. Р. – 202. Харьковський губернський революційний комітет, 1920 – 1921гг. Оп. 2. 39. Спр. 15. Стенограммы закрытых заседаний съезда представителей уездных ревкомов. Т.1. 11 января 1920 г., 186 арк.
26. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про основні початки організації земельної справи на Україні» (січень 1920) // ЗУ ВРК. – № 1. – 26 грудня 1919 – 10 лютого 1920. – С. 5–7.
27. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни: (листопад 1918 – серпень 1919) : зб. док. і матер. / Упоряд. П. П. Бистренко, В. М. Брожек, А. З. Мищенко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – 764 с.
28. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): зб. док. і матеріалів. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 1080 с.

29. Сталин И. В. Сочинения. Т. 4. / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1947. – 489 с.
30. Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – 400 с.
31. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. 1918–1941 рр. – К. : Політвидав УРСР, 1976. – 1007 с.
32. Комитетам незаможных селян на Харьковщине – быть! / Коммунист. – Харьков, 1920. – 1 августа (№ 171).
33. Дукельский С. С. ЧК на Украине / Сост. Ю. Г. Фельштинский // Chalidze publications and Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989. – 151 с. Перепечатка с издания С. Дукельский. ЧК-ГПУ, Ч. 1. – Государственное издательство Украины, Х. : 1923.
34. Работа Волчанской уездной беспартийной рабоче-крестьянская конференции / Коммунист. – 1920 – 19 февраля – № 41.
35. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / Є. Сіваченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 5. – Х. : Око. – 1995. – С. 18–28.
36. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.
37. Раковський Х. П'ять років Української радянської влади (Промова тов. Х. Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської міськради від 16 липня ц. р.) / Х. Раковський // Червоний шлях. – 1923. – №№ 4 – 5. – С. 88–106.
38. ДАХО. Ф. Р. – 460. Повітові та волосні виконавчі комітети, 1920–1921 рр. Оп. 1. Спр. 53. Деркачевский волостной исполнительный комитет. Переписка с Деркачевским волостным военкоматом Харьковского уездного военкомата. 1920 г., 101 арк.
39. Кучер О. О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. / О. О. Кучер. – Х. : Видавництво університету, 1972. – 171с.
40. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук / П. М. Ісаков. – К. : 2001. – 23 с.
41. Державний архів Сумської області (ДАСО). Р. – 4564. Виконавчий комітет Конотопської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Конотоп Конотопського повіту Чернігівської губернії 1919–1923 рр. Оп. 1. Спр. 17. Доповіді та звіти діяльності повітового та волосного виконкомів, 1921–1922 рр., 184 арк.
42. Державний архів Сумської області (ДАСО). Р. – 88. Управління Сумської повітової робітничо-селянської міліції та розшуку м. Суми Сумського повіту Харківської губернії, 1919–1923 рр. Оп. 1. Спр. 10. Зведення про політичний стан повіту. 1920–1921 рр., 313 арк.
43. Революційне минуле Старобільщини / Уклад. В. О. Щепетильників. – Видання Округової Ювілейної Комісії, Старобільськ, 1927. – 51 с.
44. Мирошніченко І. Е. Шла война гражданская... / И. Е. Мирошніченко. – Луганск, 2003. – 98 с.
45. Нікітенко В. В. Переконливий аргумент радянської влади – терор голодом на Донеччині: розплата за повстанський рух / В. В. Нікітенко // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – К., 2014. – Випуск 88. – С. 30–35.
46. Реабілітовані історією. Харківська область : у 27 т. Кн. І. Ч. 1 / «ДП Редакційно-видавнична група Харківського тому «Реабілітовані історією»» – К. : Х.: Оригінал, 2005 – 800 с.
47. ВЧК/ГПУ: документи и материалы / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.
48. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К. : РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.

49. Ленин В. И. Заключение на совещании председателей уездных, волостных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 года / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 41. – С. 362–366.
50. Історія України: Хрестоматія / Упорядник В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2013. – 1056 с.
51. Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933 рр. Збірка документів і матеріалів / Вступ М. К. Колісник. – Х. : Книжкове видавництво Державного архіву Харківської області, 1961. – 327 с.
52. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р. – 1173. Старобільський повітовий революційний комітет, м. Старобільськ, Старобільського повіту Донецької губернії, 1919 – 1921 рр. Оп. 2. Спр. 12. Телеграмми урєвкома и Беловодского райревкома о борьбе с бандитизмом, 1919–1921 гг., 216 арк.
53. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р. – 1173. Старобільський повітовий революційний комітет, м. Старобільськ, Старобільського повіту Донецької губернії, 1919–1921 рр. Оп. 2. Спр. 13. Телеграммы и копии телеграмм военкомов и политработников о бандах, действовавших в уезде, 1919–1920 гг., 482 арк.

УДК 903.4 : 908 (477)

Стоцька Ю. С.

САЛТОВО-МАЯЦЬКА КУЛЬТУРА В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ ПІВДЕННОГО ПОДІНЦІВ'Я ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті авторка вивчає характеристику основних аспектів життя салтово-маяцької культури в період Хазарського каганату. Проводиться історичний аналіз пам'яток салтово-маяцької культури, розташованих у середній течії Сіверського Дінця. Описуються природні умови і клімат, які багато в чому були домінуючими факторами ведення сільського господарства та тваринництва. Вивчені житла, виявлені на місцях поселень, представлені юртами, землянками та наземними житлами. Також розглядається різноманітність керамічних виробів того часу, які були яскраво виражені лінійним орнаментом і наявністю лоцених судин у побуті. Авторка провела аналіз етнічної і релігійної розпізнавальної різноманітності Хазарського каганату від інших.

Салтівсько-маяцька культура є доволі цікава та різнобарвна за своїм побутом, релігійною та етнічною складовою. На сьогодні питання релігії, етносу та їх впливу на життя людей того часу залишається відкритим та потребує доопрацювань. Салтівсько-маяцьку культуру, за влучним зауваженням С. А. Плетньової, слід вважати державною культурою Хазарського каганату [1].

На території Донецької та Луганської областей вивченням цієї культури займалися українські археологи М. В. Сибилев, С. О. Плетньова, В. К. Михєєв, Є. Е. Кравченко, С. Й. Татаринів та інші, які за останні двадцять років провели розкопки могильників ранніх болгар в середній течії Сіверського Дінця.

Актуальність цієї статті обумовлена тим, що населення салтівської культури є однією з основ економічної та військово-політичної могутності каганату на своїх північно-західних кордонах.

Пам'ятки Хазарського каганату розташовуються в басейні річок Дон, Терек, Кубань, Сіверський Донець та об'єднані спільними рисами, що надають змогу виділити Салтівсько-маяцьку культуру як відмінну від інших самобутню культуру [2]. Хронологічні межі цієї культури визначаються VIII–X ст. Інтерес до Салтівсько-маяцької культури виник ще на рубежі XIX–XX ст. після відкриття Маяцького городища в 1890 р. та розкопаних